

РОСЛИНИ, ТВАРИНИ, РЕЧІ В "ІСЕ МОНОГАТАРІ"

Статтю присвячено аналізу місця й ролі речей та їхніх назв у картині світу класичної японської культури на матеріалі пам'ятки поч. Х ст. "Ісе моногатарі". Особливу увагу приділено функціям речей у процесі поетичної комунікації.

Знаковий аспект речі є її невід'ємною характеристикою, оскільки її включено до певної культури, до її семіосфери. Знакова чи символічна функція речі проявилася ще в давні часи: історики писемності виділяють, як окремий етап розвитку останньої, "предметне письмо", що передувало справжньому [1]. Ю. М. Лотман показав процес перетворення речі ("предмета дійсності") на знак, який включає чотири ступені: (1) предмет, що сприймається як сигнал, хоча призначення його інше (фабрична труба як сигнал, за яким упізнають фабрику); (2) предмет у ролі знака (окіст, підвішений біля входу до шинку); (3) ідеографічний знак (зображення речі); (4) символічний знак (умовно позначає річ) [2]. В іншій праці він вказав на два різні типи культур — усну та писемну — з притаманними їм особливими способами кодування інформації, позначенням та пригадуванням [3]. Усна культура кодує інформацію, використовуючи як позначки для пригадування явища природи, елементи ландшафту тощо. Це інший тип позначення, ніж у випадку предмета-сигналу: він є конвенційним, але тут певна річ позначає явище, з яким вона функціонально не пов'язана (наприклад, обручка позначає шлюб). Саме таким кодом є й "предметне письмо". Втім, речовий код не зникає й у межах писемної культури. Семіотичні функції речей з різних боків розглядали також О. П'ятигорський, У. Еко, Р. Варт та ін. [4]. І. Мойсеїв [5] та Г. Гачев [6] використовують окремі (архетипічні, символічні) речі для розкриття особливостей окремих етнокультур.

Все це виводить на іншу проблему. Текст, узятий з іншої культури, містить у собі позначки (наприклад, слова), що відсилають до певних речей. Але ці речі, у свою чергу, є знаками або символами чогось іншого. Отже, для розуміння

іншокультурного тексту нам треба розуміти значення речей, що входять до цього тексту.

Темою цієї розвідки, однак, є не теоретичний розгляд речі як знака, а спроба проаналізувати світ речей у класичній японській культурі на матеріалі пам'ятки поч. Х ст. — "Ісе моногатарі". Відома традиційна увага японців до речей, своєрідний культ речі, яскравим прикладом якого може служити чайне дійство. Здавалося б, серед класики тему речей було б доречніше розглянути на прикладі "Макура-но со:сі" ("Иодушкових записів") Сей-сьонагон, де авторка наводить довгі класифікації речей. Однак текст "Ісе моногатарі" з притаманною йому лаконічністю, можливо, краще репрезентує головні речі японського світу в їхніх взаємозв'язках. До того ж особливе місце "Ісе моногатарі" в японській культурній традиції спонукає до детальнішого аналізу картини світу саме цієї пам'ятки.

Та перш ніж перейти до нашої теми, слід визначити, що ж ми розуміємо під "річчю". Висхідним тут може бути класичне для східноазійської філософії визначення речі у "Чжуан-цзи": "Все, що має вигляд, форму, звучання, колір, є річ". Ми, проте, не розглядатимемо тут людину (хоча зазвичай у японській культурі людину включають до числа речей). Світ людини — навіть у "речовому" аспекті — надто складний, бо включає категорії статі, суспільної ієрархії, емоцій, етики, тілесності тощо й потребує окремого розгляду. До числа речей у цій розвідці ми не включаємо також елементи ландшафту — як природні (гора, ріка тощо), так і штучні (будинки, міст, монастир тощо), оскільки вони утворюють окрему структуру, жорстко пов'язану з простором, її ми вже частково розглядали раніше [7]. Це важливо, оскільки інші аналогічні дослідження передусім розглядають саме ланд-

шафтіні елементи. Так, Т. Єлізаренкова у своїй праці "Слова й речі в "Ригведі" [8] до речей залучає дім, поле, дорогу, ріку, фортецю та ін. Ігор Мойсеїв, аналізуючи українську семіосферу, розглядає в одному ряду яйце, зерно, бриль та моголилу, криницю, хату [9]. Так само й М. Гайдеггер ставить поряд як речі "чашу й стіл, міст і плуг..., ялину й ставок, ключ і пагорб..." [10]. Нам, проте, здається важливим виокремити категорію речей, не закріплених у просторі жорстко. Саме такі речі можуть бути елементами "предметного письма" — їх можна посилати комусь, дарувати, ними можна обмінюватися.

У назві статті поряд з неживими речами тут стоять і живі — тварини й рослини. Це не випадково. Японська мова називає їх теж речами — у цілковитій згоді з вищенаведеним визначенням Чжуан-цзи (і з М. Гайдеггером): "рослина" — це "посаджена річ" (*сьокубуцу*), а "тварина" — це "рухлива річ" (*до:буцу*) [11].

Загалом речі в "Ісе моногатарі" можуть виступати в кількох головних ролях. По-перше, вони можуть бути присутніми як такі: *Mukashi, otorofetaru ife-ni, fudi-no fana-wo uwetaru fito arikeri* — "Була колись людина, що посадила у покинутій хаті квіти гліцинії" (дан 80) [12]. По-друге, вони можуть виступати у ролі своєрідного "предметного письма" — бути способом передачі певної інформації при обміні або даруванні. Здебільшого в цьому випадку їх супроводжують листи з віршем: *Wonna, uta yomu fito narikereba, kokoro mi-mu tote, kiku-no fana-no uturoferu-wo orite, otoko-nomoto-feyarn* — "Жінка, оскільки була поетесою, щоби зазирнути [йому] в серце, зламала прив'язку квітку хризантеми й послала чоловікові" (дан 17; далі в тексті йде вірш, який героїня послала разом із подарунком). Інколи в таких випадках вірш написано на самій речі: *Sareba, kono wonna, kafede-no fatumomidi-wo firofasete, uta-wo yomite, kakitukete okosetari* — "Тоді ця жінка, піднявши один з перших [того року] червоних листків клена, склала вірша, і, [на тому листочку] написавши, відправила" (дан 96). По-третє, їх можуть згадувати для порівняння при описі інших речей (переважно — незнайомих потенційному читачеві): *Sono ishi-no ufe-ni fashirikakaru midu wa, seukaudi, kurino ofokisa-ni tekobore otu* — "Вода, що біжить через той камінь, розплескуючись, падає краплями розміром з маленький мандарин чи каштан" (дан 86).

Нарешті, вони можуть виступати як носії імен. Це варто розглянути детальніше. У тексті, як було зазначено вище, речі (в широкому сенсі) репрезентовано їхніми іменами. У зв'язку з цим слід звернути увагу на співвідношення імені та речі в тогочасній японській культурі. Японське

мовне мислення містить фундаментальне протиставлення *моно* — речі як такої, у її сутнісному вимірі її інтерактивного аспекту — *КОТО*. До останнього належить також ім'я речі (слово, *КО-тоба*). Слово має свою сакральну сутність — *котодама*, тобто "душа слова", яка має магичні властивості, а відтак подібність двох слів не є випадковою — вона допомагає осягнути сутність (*кокоро*, дослівно — серце) ситуації.

На такому розумінні співвідношення "слів і речей" (за виразом М. Фуко) побудовано класичну японську літературу (під якою ми розуміємо тут літературу доби Хейан (IX—XII ст.).

Розглянемо світ рослин, тварин, неживих речей в "Ісе моногатарі".

Серед зазначеної трійці рослини посідають перше місце. Всього у тексті ми нарахували 108 згадок про рослини та їхні частини, включаючи "приховані" (назви рослин у складі топонімів). Ми поділяємо всі ботанізми [13] "Ісе моногатарі" на дві групи: конкретні, тобто власне назви рослин, та абстрактні — слова типу "дерево", "трава", "квітка" тощо. З абстрактних ботанізмів найчастотнішим є слово *fana* ("квітка") — зустрічається 12 разів; за ним іде слово *kusa* ("трава") — 10 разів, включаючи такі сполучення, як *fukakusa, hatugusa, wakakusa*.

Серед конкретних ботанізмів на першому місці, зрозуміло, сакура (10 разів). У деяких випадках під "квіткою" (*fana*) також мається на увазі саме квітка сакури. У сучасній мові "*о-ханам*" (дослівно — "споглядання квітів", милування квітами) також означає милування саме сакурою. Слово *sakura* походить, вірогідно, від *saku* — "квітнути", тож сакура — "архетипова" квітка японської культури, "Квітка" з великої літери.

Дещо несподівана поява на другому місці водорості *Codium momentosum* (у тексті "Ісе моногатарі" — *miru* або *mirume*) — 7 згадок, до яких, певне, слід додати 4 випадки вживання слова *mo* ("водорість" взагалі). Причина такої популярності *Codium momentosum* у тому, що її японська назва омонімічна з дієсловом *mitu* ("дивитися") або зі словосполученням *mitume* — "очі, що дивляться". Звідси виникає зв'язок із поняттям "побачення", з темою кохання. Це — загальновідомий факт, на який, зокрема, звернув увагу М. Конрад. Для рибальського народу, який споконвічно вживає в їжу різноманітні водорості, образ водорості *mitume* викликає стійке коло асоціацій: рибалки, човен, морське узбережжя тощо, кожна з яких через свою речовість та своє ім'я веде до інших асоціацій, а тому цей образ є чудовою "зав'язкою" для вірша і добрим "подарунком зі значенням". Проте є й ще одна причина — зв'язок водорості з морсь-

кими богами храму Сумійосі, які є водночас богами поезії [14].

Серед інших популярних рослин — лілейник жовтий (*wasuregusa*, дослівно — "забудь-трава"), клен *Acer palmatum* (*kafede*), сосна (*matu*), хризантема (*kiku*)*моцо*.

Значно менше місця в "Ісе моногатарі" приділено тваринам. Зооморфізми [15] нам трапилися лише 40 разів. Серед них переважають птахи та комахи. Найчастіше згадано світляків (*fotaru*, 5 разів), диких гусей (*kari*, 4 рази), зозулю (*fototogisu*, 4 рази).

Світляки асоціюються з зірками: *Faruru yo-no foshika kafabe-no fotaru ka* — "Чи [це] — зірки ясної ночі, чи світляки на березі ріки?" (дан 87). У цьому рядку ми бачимо протиставлення Неба (зірки) Землі (світляки). В іншому місці світляк виступає посередником між цими шаблями світобудови: *Yuku fotaru, kumo-no ufe made inubeku fa akikazefuku to kari-ni tukekose* — "О, летючі світлячки! Якщо полинете ви аж за хмари — перекажіть диким гусям, що [на землі] дме осінній вітер" (дан 45). Цікаво, що в усіх трьох данах "Ісе моногатарі" (39, 45, 87), де згадано світляків, виникає, хоча й без прямого зв'язку, тема смерті.

Дикі гуси — образ, певне, запозичений з китайської класичної поезії, де цей птах виступає символом вірного кохання, подружнього щастя, а в розлуці — вісником; він асоціюється з осінню [16]. Ця ж семантика притаманна образів дикого гусака й в "Ісе моногатарі".

А от зозуля — питомо японський образ. За спостереженням Л. Єрмакової, в антології "*Манійо:сyo*:" зозуля, частий епітет якої — *afare-no ton* ("дивний птах"), пов'язана зі світом мертвих (можливо — це втілення душі небіжчика), а відтак, асоціюється з розлукою й виступає як вісниця, що сполучає два світи або розлучених коханців [17]. Отже, зозуля — своєрідний аналог китайського гусака. Але в "Ісе моногатарі" семантика цього птаха зовсім інша: зозуля виступає тут символом невірної красуні-спокусниці: *Fototogisu, na-ga naku sato-no amata areba, nafou tomarenu omofu mono kara* — "Зозуле, багато селищ є, де спів твій чути — й тому цураюся тебе, хоча й кохаю", — пише герой своїй обраниці, посилаючи разом із малюнком зозулі (дан 43) [18].

Світ штучних речей в "Ісе моногатарі" майже не відокремлений від рослин і тварин. З розглянутих нами 117 випадків вживання відповідної лексики перше місце посідає одяг (включно з прикрасами та взуттям — 46 разів), друге — транспортні засоби (16 разів), третє — їжа та напої (14 разів). Значно менше місця приділено посуду (9 разів), зброї (3 рази) та музичним інструментам (2 рази). Таке виключне місце одягу

зрозуміле, бо він несе найбільше семіотичне навантаження. На це вже звернув увагу У. Еко, виділивши одяг в особливу групу візуальних комунікацій [19]. У японській культурі доби Хейан одягові надавали особливого значення — загальновідомі детальні описи вбрання, які корелюють з розкішними шатами на тогочасних малюнках, що перетворюють людські фігури на дивовижні квіти. Одяг не лише свідчив про суспільний статус свого власника; предмети одягу дарували з різної нагоди (дани 16, 41, 44, 85). Вологий (від сліз) одяг — улюблений символ кохання в японській поезії. З усіх частин одягу виділяється рукав — своїм зв'язком із любовною тематикою: *Omoï araba mugura-no yado-ni nemoshinamu fishikimono-ni fa sode-wo shitutu mo* — "Якщо кохаєш, то ляж зі мною в [якійсь покинутій] оселі, [рясно] вкритій хмелем, замість морської трави рукава постеливши" (дан 3); *Satuki matu fana tachibana-no ka-wo kageba, mukashi-no fito-no sode-no ka zo suru* — "Коли вдихаю запах квітів помаранчі, що квітнуть, дочекавшись травня, то — це ж аромат рукавів колишньої коханої!" (дан 60) [20].

Серед транспортних засобів слід звернути увагу на човен, що входить до "морської" образності, розглянутої вище у зв'язку з водоростю *miume*. Човен як засіб перевезення на протилежний берег стає символом подолання завад між закоханими: *Mirume kam kata ya ituko do sawo sashite ware-ni oshifeyo ama-no turibune* — "Де те узмор'я, на якому водорості жнуть? Правлячи жердиною, покажи мені шлях, човне рибальський!" (дан 70). Цей вірш має також "приховане" значення: "У який спосіб (*kata*) мені б побачитися (*miume*) з коханою? Навчи мене, човне рибальський!".

Зброя не користувалася особливою пошаною еліти в добу Хейан — на відміну од пізніших часів, коли на сцену вийшов стан самураїв, тому й у "Ісе моногатарі" зрідка згадують лише луки й сагайдаки, що входили до "джентльменського набору" аристократа.

Мова "Ісе моногатарі" лаконічна, стиль цього твору можна радше назвати аскетичним. Речі майже ніколи не згадано "просто так" — скажімо, для надання описові більшої реальності — як у театрі, тут кожна "рушниця" має "вистрілити". Здається, автор цього шедевр хейанської літератури, глибоко вірячи в магічну силу душі слова — *котодами*, стерігся, щоби не викликати її марно. Цим "Ісе моногатарі" розлучається од пізніших моногатарі, щоденників, есеїв класичної доби й водночас несподівано наближається до естетики *вабі*, що виникла значно пізніше. "Предметне письмо" подарунків, як і вся семіотика хейанської поетичної комунікації, зго-

дом зникло з обр'ю японської культури. Але у специфічному ставленні японців до речей, до рослин і тварин, у наборах "сезонних слів" поетики хайку, у лаконічному малюнку хайга, у

милуванні чашкою під час чайного дійства живе традиція, чиє коріння сягає шляхетної простоти сінтоського церемоніалу — традиція, важливою ланкою якої є "Ісе моногатарі".

1. Див.: Фридрих И. История письма.— М.: Наука, 1979.— С. 32—36.
2. Лотман Ю. М. Лекции по структурной поэтике // Ю. М. Лотман и тартуско-московская семиотическая школа.— М.: Гнозис, 1994.— С. 17—245.
3. Лотман Ю. М. Несколько мыслей о типологии культур // Лотман Ю. М. Избранные статьи.— Таллинн: Александра, 1992.— С. 102—109.
4. Пятигорский А. М. О некоторых теоретических предпосылках семиотики // Пятигорский А. М. Избранные труды.— М.: Школа "Языки русской культуры", 1996.— С. 30—32. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию.— СПб.: Петрополис, 1998.— 432 с.
5. Мойсеїв І. Храм української культури.— К., 1995.— Кн. 1— 464 с., Кн. 2.— 353 с.
6. Гачев Г. Национальные образы мира.— М.: Советский писатель, 1988.— 448 с.
7. Див.: Капранов С. Мітологія, поетика та семантика ландшафту в японській культурі // Людина в ландшафті ХХІ століття: гуманізація географії. Проблеми постнекласичних методологій.— К., 1998.— С. 106—108; Капранов С. Топоніми в "Ісе моногатарі" як проблема перекладу // Матеріали першої Всеукраїнської науково-практичної сходознавчої конференції. Збірник наукових праць.— К., 1998.— Вип. 1.— С. 108—112; Капранов С. Просторова структура картини світу класичної японської культури (на матеріалі "Ісе моногатарі") // Сходознавство.— К., 1999.— № 7—8.— С. 92—106.
8. Елизаренкова Т. Я. Слова и вещи в Ригведе.— М., 1999.— 240 с.
9. Мойсеїв І. Храм української культури.— К., 1995.— Кн. 1.— 464 с.
10. Хайдеггер М. Вещь. // Хайдеггер М. Время и бытие.— М.: Республика, 1993.— С. 316—326.
11. Під час транслітерації слів і речень з "Ісе моногатарі" вжито латинську транслітерацію, що відбиває фонетичні особливості тогочасної японської мови, згідно з працею: Сыромятников Н. А. Классический японский язык.— М.: Наука, 1983.— 152 с. Для сучасної японської мови з метою відрізнити її від класичної використано українську транслітерацію М. Федоришина.

12. Нумерацію данів "Ісе моногатарі" наведено за виданням: Ise monogatari / Ishida Jo:ji yakuchu.— То:кьо: Kadokawa shoten, 1997. Ця нумерація є загальноприйнятою в японських виданнях. Цитати наведено затим-таки виданням. В Ориґучі Сінобу в цьому місці *ufetaru* замість *uwetaru* (див.: Origuchi Shinobu. Ise monogatari. // Orikuchi Shinobu zenshu.: No:to hen. Dail3kan.— То:кьо: Chu:o:ko:ronsha, 1970.— Р. 428).

13. "Ботанізм — назви рослин (трав, дерев, квітів)", що "виконують низку важливих функцій у літературі, зокрема, в поезії" (Качуровський І. Основи аналізу мовних форм (стилістика).— Мюнхен-Ніжин, 1994.— С. 42-44).

14. Ермакова Л. М. Речи богов и песни людей.— М.: Восточная литература, 1995.— С. 190—191.

15. Термін "зооморфізм", аналогічний термінові "ботанізм" (див. вище), нами взято з праці: Качуровський І. Основи аналізу мовних форм (стилістика).— Мюнхен-Ніжин, 1994.— С. 44-45.

16. Див.: Eberhard W. Symbole chinskie. Slownik.— Krakow: UNIVERSITAS, 1996.— С. 77.

17. Див.: Ермакова Л. М. Речи богов и песни людей.— М.: Восточная литература, 1995.— С. 166—167.

18. У М. Конрада — не малюнок, а "модель зозулі" (Ісе моногатарі / Перевод, статья и примечания Н. И. Конрада.— М.: Наука, 1979.— С. 73). В основі цієї інтерпретації — версія тексту (так звана "Го-хон"), де написано: *photogasu-no kata-wo tukurite* (дослівно — "виотовивши фігуру зозулі"). Проте в канонічній версії тексту "Ісе моногатарі" — "Тейка хіппон" — у цьому місці стоїть *photogasu-nokata-wokakite* ("намалк>Вавиши фігуру зозулі"), й Ісіда, й Ориґучі інтерпретують це місце саме так (Ise monogatari / Ishida Jo:ji yakuchu.— То:кьо: Kadokawa shoten, 1997.— Р. 48, 194; Origuchi Shinobu. Ise monogatari. // Orikuchi Shinobu zenshu.: No:to hen. Dail3kan.— То:кьо: Chu:o:ko:ronsha, 1970.— Р. 258—260).

19. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию.— СПб.: Петрополис, 1998.— С. 401.

20. У цьому вірші двозначність — *mukashi-no fito* можна зрозуміти й як "люди минулих часів", взірць вишуканості для нащадків у тексті "Ісе моногатарі". Ця двозначність, схоже, навмисна — адже герой адресує вірша колишній коханці в присутності її чоловіка.

Капранов С. В.

PLANTS, ANIMALS, AND OTHER THINGS IN "ISE MONOGATARI"

This paper is devoted to the analysis of the place and role of things and their names in the image of the world of the classical Japanese culture. The discussion is based on "Ise monogatari", the text written in the beginning of the X cent. CE. Special attention is given to the functions of things in the process of the poetic communication.